

Кайымова Ф.М.

САЛЫШТЫРУУНУ ТУЮНТУУНУН АНАЛИТИКАЛЫК ЫКМАЛАРЫ

Кайымова Ф.М.

АНАЛИТИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ СОПОСТАВЛЕНИЯ

Ф.М. Кайымова

ANALYTICAL WAY OF EXPRESSING COMPARISON

УДК: 83.2

Макалада тилде салыштырууну туюндуруучу сөздөрдүн жасалышы, сөз жасоонун аналитикалык ыкмасы жөнүндө сөз болот. Салыштыруу маанисинин аналитикалык жол аркылуу берилишинин бир нече жолдору анализденет, алар татаал сөздөрдөн айырмаланып көрсөтүлөт. Илимий маалымат-фактылар З.Сооронбаеванын «Чоочун киши» романынан алынган сүйлөмдөр менен конкреттештирилет.

Негизги сөздөр: салыштыруу, маани, аналитикалык ыкма, синтаксистик ыкма, сөз айкашы, татаал сөз, бириккен сөз, жөндөмө, жандооч, окшошдук, мүчө.

В статье речь идет об образовании выражающих сопоставление слов, об аналитическом способе словообразования. Проанализирован ряд способов передачи значения сопоставления аналитическим способом, показано их отличие от сложных слов. Научная информация и факты конкретизированы предложениями из романа З.Сооронбаевой «Чужой человек».

Ключевые слова: сопоставление, значение, аналитический способ, синтаксический способ, словосочетание, сложные слова, падеж, частица, сходство, член.

In this article we are talking about education expresses the mapping of words about the analytical way of word formation. Analyzed a number of ways to transfer values matching of the analytical method, shows the difference between them compound words. Scientific information and the facts described by sentences of the novel Z.Sooronbaeva «A stranger» («Chochun kishi»).

Key words: comparison, value, analytical method, syntactic method, phrases, compound words, case, the particle, similarity, member.

Салыштыруу – көп кырдуу маселе. Мында бир зат же түшүнүк экинчи бир зат менен катар коюлу; алардын окшош тараптары, белгилүү же айырмалуу жактары салыштырылат. Ал эми салыштыруу мааниси синтетикалык же аналитикалык жолдор аркылуу берилет. Макалабыздын изилдөө объектиси салыштыруунун аналитикалык ыкмасы болмокчу.

“Аналитика” деген термин гректин “analitions” (аналитикалык) жана “analuois” (ажыратуу, бөлүштүрүү) деген сөздөрүнөн алынып, “элементардык принциптердин башталышын изилдөө” деген маанини туюндурат. Бул мааниде “аналитика” термини Аристотель тарабынан киргизилген.

Аналитикалык ыкма менен жасалган сөздөрдү бир катар тилчи-окумуштуулар татаал сөз деп эсептешет.

Сөздөрдүн сүйлөм тизмегинде өз ара байланышуу эрежелеринин негизинде тизмектешип (ошону менен бирге лексикализацияланып), белгилүү бир

түшүнүктү атоо үчүн колдонулат. Бул ыкма сөз жасоонун синтаксистик (б.а. тизмектин ортосунда ажырым болгондуктан) жолу деп аталат [3, 20].

Тилчи А.А. Ибраимова түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде аналитикалык (синтаксистик) жол менен татаал сөздөр жасалат дейт [5, 168].

Окумуштуу Б.Орузбаева да сөздөрдүн түзүлүшүнүн экинчи бир ыкмасын синтаксистик же аналитикалык ыкма деп атап, анын мазмунун төмөнкүчө түшүндүрөт: эки же бир нече сөздүн туруктуу айкашынын бир лексика-семантикалык мааниде колдонула алуу жөндөмдүүлүгү (ат кулак, калем сап, ... кемпир-кесек,.. ашкана, ... үстөмөн). Мындай сөздөр, адетте, татаал сөздөр, же болбосо, мектеп грамматикаларында кош, кошмок, бириккен сөздөр деген терминдер менен аталып келет [7, 208].

Ал эми татаал сөздөр боюнча атайын изилдөө ишин жүргүзгөн Шүкүров Д. сөз жасоонун үчүнчү түрү синтаксистик же аналитикалык ык деп аталат. Сөздүн бул түрү сөз айкаштарынан пайда болгондугу менен мүнөздөлөт [8, 7] дейт.

Тилдеги эки же андан ашык сөздөрдү синтаксистик жактан айкалыштырып, бир бүтүндүккө келтирүү аркылуу кийинки (башка лексикалык маанидеги) туунду маанидеги сөздөрдү жасоо сөз жасоонун синтаксистик (аналитикалык) жолу деп аталат. Сөз жасоонун бул ыкмасынын “синтаксистик жол” деп аталышы сөздүк курамдык бир топ сөздөр бири экинчиси менен синтаксистик байланышта түзүлгөндүгү, “аналитикалык” деген терминдин кошулуп айтылышы, аларды өз ара ажыратып жиберүүгө мүмкүн болгон эки же андан көп сөздөрдөн жасалгандыгы менен түшүндүрүлөт [4, 45].

Бирок, биздин изилдөөбүздүн максатына ылайык салыштыруу маанисиндеги сөздөрдүн татаал сөз же сөз айкашы болушу шарт эмес. Тактап айтканда, эки же андан артык сөздөрдүн айкашы же катар келиши; татаал сөздөр, сөз тизмектери, туруктуу айкалыштар, же жөн эле маани берүүчү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн жанашып келиши аркылуу да салыштыруу мааниси берилет.

Маселен, “тең” (бирдей, барабар [6, 1165]) сөзүнө байланыштуу келип чыккан “теңтуш”, “теңчамалаш” сыяктуу эки уңгунун биригүүсүнөн келип чыккан “бирге өскөн, бир жашташ курбу” [6, 1167], “бирдей”, “окшош”, “бирдей убактагы”, “бирдей курактагы”, “жашы боюнча тең”, “жашташ” деген маанилерди берүүчү мааниси боюнча айкалышып, бириккен сөзгө айланып кеткен, бир салыштыруу маанисин туюндурган, ошондой эле “теңдүү”, “тең кел-

ген” сыяктуу зат атооч, ат атоочтор менен чогуу келген адамдык түшүнүккө байланыштуу сөздөр да аналитикалык ык менен жасалган сөздөр болуп эсептелет. *А сенин эриңчи? – деди токтолуп калган врач өзү менен теңчамалаш аялга карап көзүн күлүңдөтүп. Өзүңө күйүмдүү, теңтуш, татынакай күйөөң бар... Атасынын атак-даңкына, айткан сөзүнө сүйүнүп, байлык менен сулуулукка мас болгон кыз өз оюнда: “Биздин элден, биздин жерден башка элде мага тең келүүчү жигит жок”, - деп ойлойт. Мен сага жетпей калгандан кийин өз жолумду таап, өзүм теңдүү жигитке күйөөгө чыктым.*

“Ыраа” сөзү да “көр” этишинин оң, терс формалары менен айкашып, “бир нерсени бирөөгө кыюу, ылайык деп табуу, ыйгаруу” [6, 1405], эки затты теңдөө, айырмалоо, салыштыруу семантикасын бере алат: *Мен Гүлгаакыны өзүмдөн башка эч кимге ыраа көрбөдүм, ошондуктан алыскы таякелеримдикине ала качып кеттим.*

“Окшош” деген сөз жана анын туунду чакчыл, атоочтук формалары – барыш жөндөмөлүү атооч сөздөр менен жанаша келип, экинчи затты биринчи затка окшоштуруу, салыштыруу маанисин берүүчү аналитикалык өнүмдүү каражат. Мисалы: *Зыйнат не жансоогалап Толкунбекке жалынууга, не урушууга шайы келбей, канатын жулган чымчыкка окшоп жигиттин аяк астында томолонуп жатты. Бул эркек дегениң мурду жок букага окшогон неме болот тура. Байбуура кооздоп тигилген күрөң жашыл баркыт шым-бешмант, башына бешмантына окшош баркыт менен кыюуланган төрт талаа ак калтак кийген.*

Чыгыштын -дан мүчөсү сын атоочтор жана тактооч сөздөр менен айкашып, атооч сөздөн сын-сыпаттык, орундук, кээде мезгилдик жактан айырмалуу белгилерин аныктап көрсөтөт: менден кичүү, сенден улуумун, мектептен жогору ж.б. *Чындыгында, мындай жагымсыз сөздү угуу Кына үчүн оорудан жаман иш болду. Бул чиркин турмушту куруш кыйын, аны бузуш текейден арзан. Ата менен эне үчүн баладан кымбат, баладан таттуу эмне бар.*

- дай мүчөсү менен аяктаган бир нече сөздүн ажырагыс биримдиги да аналитикалуу салыштыруу маанисин туюнтат: *Биз барганда Гүлгаакы атасынын таман алдында ит талаган тооктун жэжөсүндөй жер кучактап томолонуп жатыптыр. Өз келечеги, али дүйнөгө келелек баласынын тагдырын, андан да туңгуч наристесинен оозунан алдырган бөрүдөй тирүүлөй ажыраарын ойлоп ыйлады.*

Мындай ыкма кыргыз тилинде көп учурайт. Ушундай эле формага кээде -ган мүчөлүү атоочтуктар да кошулуп келет. *Ар биринин балбылдаган оттуу карактеринде түгөнбөс кенче жолуккандай болгон, сөз менен айтып түгөткүс кереметтүү жазуу бажырайып тургансыды.*

Фразеологизм сөздөрдө салыштыруу маани берилсе да, аны аналитикалык жол аркылуу салыштыруу деп эсептейбиз. Мисалы, “болуп” чакчыл этиши атооч жөндөмөлүү жандуу жана жансыз заттар менен келип, “окшош”, “окшошуп” маанисин берет:

Ошондо оң бутун аттын жалына арта салып, жүрөгү сүйүү менен армандан алоо болуп, оттой күйүп, өзү эле жарыла албай араң турган жигит Салтанаттын суроосу боюнча мынтип черткен экен, балам.

Айрым жандоочтор жанашып айтылган сөздөрдө да салыштыруу мааниси камтылат.

Өзү жандап келген сөздөрдү атооч жөндөмөсүндө башкарган сыяктуу, өңдүү, шекилдүү, сымал, сымак, чалыш жандоочтору зат атооч, ат атооч, -ган формасындагы атоочтук жана кыймыл атоочтор менен тизмектешип, окшошуу, окшотуу маанилерин билдирет [1, 368]. Бул жагынан -дай мүчөсүнө окшош [2, 222]. *Бул мага сенден эстелик сыяктуу болуп калды, Толкунбек. Кээ бир өкмөт чалыш жерден келин алгандардын абалын көрүп эле жүрбөйбүзбү.* Бирок кээ бир учурда “сыяктуу” сөзү окшоштуруу маанисинде эмес, божомолдоо маанисинде да колдонулуп калат: Айтымына караганда, бир үйдүн көзгө басар эркеси сыяктуу.

“Катары” жандоочу да атооч жөндөмөсүндө турган сөздөргө уланып келип, “тең”, “бирдей”, “бирдей даражада” деген маанилерде колдонулат. *Эл кийгенди биз деле кийгизибиз келет, эл ичкенди биз деле ичип, эл катары жашагыбыз келет.*

“Караганда” жандоочу барыш жөндөмөлүү бардык атооч сөздөргө, кыймыл атоочко жана -ган мүчөлүү атоочтуктарга айкашып келип, бир нерсени экинчи бир нерсе менен салыштыруу маанисин билдирет. *Карап олтуруп, анын мүнөзүнөн тапканы, мурдагыга карганда токтоло түшкөн, ойчул мүнөзү болду.*

Чыгыш жөндөмөсүн талап кылуучу “башка”, “көрө”, “башкача”, “бетер”, “бешбетер” жандоочтору да салыштыруу маанисин туюндурат.

“Башка”, “башкача” жандоочтору зат атооч, жамдама сан атооч, ат атооч, кыймыл атооч жана -ган формасындагы атоочтуктар менен тизмектешип, алар аркылуу туюндурулган нерсени кыймыл-аракетке кошпоо, аралаштырбоо, айырмалоо, өзгөчөлөө маанисинде колдонулат. *Анын көздөрү бактылуу жайнап, өңү демейдегиден бир башкача нурданып чыкты.*

“Тышкары”, “бөлөк” жандоочтору да өзү жандап келген сөздөрдү чыгыш жөндөмөдө башкарып, башка, айырмалуу, өзгөчө; кээде баштапкы маанисине салыштырылган күчөтүү маанилеринде келет. *Ал эми Толкунбектин аркы катарында олтурган Зыйнаттын өңү адаттан тышкары анардай кызарып, муундарын майда калтырак басты.*

“Бетер” жандоочу зат атооч, ат атоочтор менен айкашып, алардын баштапкы маанисине салыштырылган күчөтүү жана кандайдыр сапатты арттыруу маанисин билдирет. “бешбетер” жандоочу жандап келген чыгыш жөндөмөлүү сөз жогорудагыга караганда да айырмалуулук маанини камтыйт. *Анан эне жытын сагынган эликтин чаарчыгынан бетер, Аккыз эженин жанына барып, апасын мойнунан кучактап, бетин бетине тийгизди. Эмил менен Зый-*

натты карасам, менден бешбетер, тигил кишинин оозун жансыз тиктеп, муздай тоңуп отурушуптур.

“көрө” жандоочу атооч сөздөр, кыймыл атоочтор жана -ган мүчөлүү атоочтуктар менен айкаша келип, кандайдыр карама-каршылыктуу салыштырууну билдирет. “көрө” жандоочу катышкан сүйлөмдөрдүн тутумуна ал айкашкан сөздүн сыпатына каршы келген **артык, жакшы, дурус, аз, көп** ж.б. сөздөр катышып келет. *Андай ынтымаксыз табышып, бирге жашагандан көрө баягы табышпаган бойдон бөлөк жашаган жакшы болор.*

Бөлүкчөлөр да өз алдынча турганда эч кандай лексикалык мааниге ээ болбогону менен, кайсы бир сөз менен бирге аналитикалык формага келип, салыштыруу маанисин да туюнта алат. Салыштырма бөлүкчө бир нерсени экинчи бир нерсеге окшоштуруу маанисин кошумчалайт. Буга “куду”, “кадим” деген сөздөр кирет. Булар жеке, өзүнчө айтылса да, сөзсүз окшоштурулуучу маанини билгизген сөздөр менен айкаша колдонулары белгилүү болуп турат [2, 226]. *“Кызы кудум эле энесине окшош экен”, - деп, күнүлөөдөн күл болуп турду. “Өзү” ат атоочу “нак”, “так” бөлүкчөлөрүнө же илик жөндөмөлүү сөзгө да кошулуп (нак өзү, так эле өзү, атасынын өзү ж.б.), “өтө окшош” деген маанини туюнта алат.*

“Да” аныктагыч-тактагыч бөлүкчөсү чыгыш жөндөмөлүү сөздөргө уланып, заттын мурдагы абалына салыштырылган күчөтүү маанисин билдирет. *Эмилдин өңү жанакыдан да кубарып, каны качып турду.* “да” бөлүкчөсүнүн мындай кызматы “караганда” жандоочунун күчөтүлгөн формасына окшош.

Аналитикалык ыкмада салыштыруу маанисин туюнтулушунун мындан башка да формалары болушу мүмкүн. Тилде, жогоруда белгиленгендей, сөз жасоонун аналитикалык жолу туурасында аздыр-көптүр сөз болот. Бирок, салыштыруу маанисиндеги сөздөрдүн аналитикалык жол менен жасалышы жөнүндө эч кандай маалымат жок. Аналитикалык ыкмадагы салыштыруу маанисин туюнткан сөздөр татаал сөздөр болуп да эсептелбейт. Башкача айтканда, толук маанилүү эки же андан артык сөздөрдүн маанилик, орун тартиби боюнча байланышы; ошондой эле маани берүүчү бир же бир нече сөз менен айрым кызматчы сөздөрдүн (жандооч, бөлүкчөлөр) жанаша келиши аркылуу эки заттын белгилерин салыштыруу маанисинин берилишин мүнөздөйт.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз тили. - Бишкек, 2015.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Ф.: “Мектеп”, 1980.
3. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикасы жана лексикографиясы. - Бишкек, 2013
4. Жороев И. Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо. - Ош, 2007.
5. Ибраимова А.А. Образование корневых слов в тюркских языках синтаксическим путем и их изучение Б.М. Юнусалиевым. // Вестник КРСУ. 2014. том 14, №9.
6. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Бишкек, 2010.
7. Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. -Б.: “Мектеп”, 2000.
8. Шүкүров Д.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. - Ф., 1955.
9. Сооронбаева З.Чоочун киши. - Бишкек, 2005. 1-2-том.

Рецензент: к.филол.н., доцент Гайыпова Б.А.